

ՆՐԵՔ ԱՄԻՍ Ի ԿԱՆԻՔ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՐԼԱ ՍԵՐԵՆԱ ՏԻԿՆՈՋ

(Հտ. ԽԱ. հր 37, 142).

Դ

Կախէթ՝ վրաստանի սիրտն կոչուած է։ Այս յորջորջումնս կուտան իրեն ըստ մասին իր գինւոյն համար, որ վրացւոց կեանքն է, իր բնակչաց հայրենասիրութեանն և թագաւորաց շահաստանն այս գաւառիս մէջ գտնուելուն պատճառաւ։

Կը մօտենանք գեղեցկատեսիլ քաղաքիկին՝ որ այս փարթամ երկրիս մայրաքաղաքն եղած է, վասն զի մոտեցարդ՝ ի վիճակն թեկաւի։ Թղթատարական երկու կայարաններէն առաջինն Աքուրայն է, մօտ համանուն շինին, որոյ կալուածքն երբեմն Կախէթի թագաւորաց տէրութեան մասն էր։ Տեղւոյս զինին միջակ է. ընդ հակառակն Յինանտալիինն, որ չորս վերստ հեռու է աստի, վիճակիս իբրեւ ընտրեւագոյն բերքն կը համարուի։

Յինանտալի (յաւաջապառն տեղի, վրացւոց Յինա-տալի բառին աղաւաղութեամբ), գեղեցիկ և հարուստ առանձն է, թեկաւէն ութ վերստ հեռու՝ հիւսնալի դրիւք, երկիրն մասամբ վարչութեան կը պատկանի, մասամբ ևս այլ և այլ կալուածատեարց, յորս է նաև իշխանն Դաւիթ ճալճաւացէ, որոյ կինն հիւրասիրութեամբ պատուեց զիս աւանիս մէջ դադարած ժամանակս։ Սոյն այս իշխանն հիւսնալի գեղացւոց վեր-

ջին թագաւորին թոռնակն է, զոր Շամիլ ՚ի 1854ին հափափեց, և տալուց մը չափ գերի պահէլէն յետոյ՝ փոխանակեց իր շենմալ-էտտին որդւոյն հետ, որ գերի էր ՚ի Ռուսաստան։

Ժամանակագրութիւնն կ'աւանդէ իր հաւոյն՝ Գեորգայ ԺԳի համար, զոր կանխաւ յիշեցի, թէ այնչափ ընդարձակ ստամոքս ունէր՝ որչափ խեղճ կարճ էր։ Այս կովկասու կարկանդիւս, իր անհեթեթ ախորժակը պարարելու համար՝ ամէն օր հորթ մը և կամ գառն մը ամբողջովին կը սպառէր առանձինն. յետոյ իր մարսողութիւնն զիրացընելու համար՝ զինքն զորդի մը վրայ որորել կու տար, բայց Սանքոյ Բանասպէն աւելի մեղմով, երբ ինքնակալն այս կանոնաւոր շարժմամբս Մորիսեաի բազկաց մէջ կ'ինկնէր, իր ծառայքն տալու տի մը վրայ կը հանգուցանէին զինքն զգուշութեամբ, ուր քանի մը ժամ կը խորդար, որով արթնցած առնեն այնպէս պատրաստական կը զգար ստամոքսն, որպէս թէ նախընթաց օրէն բան մը կերած չլլար։ Այս թագաւորիս հաւասար հորթն թեթեւագոյն եղաւ քան զթագն, որոյ ծանրութեանն չկրցաւ տանել, և յանձն առաւ հրաժարելու։

Ճալճաւացիը Կախէթու բնիկ չեն. իրենց նախնիքն թեկաւի մօտ՝ Թիոնեդի լեռնոտ գաւառին տեարք էին։ Ազգատոհմն կալուածներ ունի արդ Ալա-

1 Այս թագաւորիս կնոջ՝ Մարիամու այրական քնաւորութիւնն չէր զուգընթանար թագաւորին երկնոս և տկար բարուց հետ։ Նա իւր արիասրտութեան ջոյցն տուաւ, երբ գին-

ձախ հարուածով վիրաւորեց զլազարէֆ զօրավարն, որուն յանձնուած ըլլալով զանկեալ թագուհին ՚ի Ռուսաստան տանել, պահած էր առնա յարգանաց նկատմամբ։

զանի կրկին ափանց վրայ . ի պական սե-
ռով՝ Անդրանիկոս կոմսնեանց ազգա-
կից են :

Սակաւ է ջուրն 'ի Յինանտալի , որոյ
բնակիչքն հարկադրեալ են երթալ համ-
բարեւ զայն 'ի Գիսիսխնիկի ¹ , (խելի
վրացերէն կիրձ կը նշանակէ) , որ յա-
ռաջնոյն՝ քարուտ կրճով մը զատուած
աւան մ'է , ուր կը հորդ են մերձաւոր
լեռանց ջուրքն : Հօն է նաեւ որ Ալազանի
ալակողմեան ափանց գիւղացիքն իրենց
ցորեանը , գարին և մարացորեանը կ'ա-
ռաքեն աղալու աղօրեպանին , ոչ զը-
րամ՝ այլ ցորեան վճարելու պայմանաւ :
Հանգերձ այսու երբ ջրանցքին՝ որ կրճին
ջուրը 'ի Գիսիսխնիկի կը տանի՝ ընդու-
նակութեան չափը լեցուի , սովորաբար
կրճին մէջ մնացած աւելորդ ջուրը 'ի
Յինանտալի կը դարձնեն . և այս՝
յանկարծադէպ շահ մ'է , որ 'ի տա-
լով շատ անգամ կը հանդիպի՝ յե-
րաշտութենէ յաճախակի նեղուած ա-
ւանիս :

Երբ Շամիլ իր լեզկիներովն յարձա-
կեցաւ Յինանտալի վրայ 1855ին յու-
լիսի մէջ , ճալճաւապուոց զգեալն հրոյ
ճարակ եղաւ , և Դաւիթ իշխանին ըն-
տանին հանդիպակաց լեռանց վրայ փո-
խադրուեցաւ : Դղեկին աւերակներն
սեպացեալ անդնդոյ մ'եզերքն են , վե-
րոյիշեալ կրճէն վեր . այս աւերակիս
մտտ եկեղեցի մը կ'ամբառնայ , որոյ հի-
ման հողն հեղեղէն աւերեալ՝ ամէն
վարկեան կործանելու կը սպառնայ :
Ուստի հօս ջերմեռանդութիւն ընելու
եկող հաւատացելոց առաջին հայ-
ցուածն է՝ խնդրել յերկնից որ սրբա-
զան շինուածն իրենց վրայ չկործանի :

Դղեկին կործանմանէն ի վեր՝ տէրն
իր բնակութիւնն մնա մը յառաջ ժա-
մանակաւ լուսցանողի մը մէջ հաստա-
տեց , որ երկու բաժանմունք ունի , ճա-
շատունն և դահլիճն . վերջնոյս մէջ կան

ընտանեայն կարքն , միւս մասն տխուրոց
մէջ , որ ննջարանի վերածուած է :

Յամին 1881 իշխանական բնակարանս
ընդարձակուած էր : Այն ժամանակն որ
Յինանտալիէն կ'անցնէի մառախուղն
սաստիկ ըլլալով , երբ քիչ մը լուսաւոր
միջոց գտայ՝ իջայ քերէյրստուայէս իշ-
խանին տունն լուսանկարելու համար :
Նորաձեւ ոճով մօից կամարն՝ կարմիր-
երանգ փոքր կղմիտրներով շինուած է :
Այս գոյնս շատ լաւ տեսիլ կ'ընծայէ
այգեստանեայց խիտ տերեւոց մէջ ո-
րոնք դեռ դալար էին անցեալ նոյեմբեր
ամսոյն մէջ տեսած ժամանակս :

Յինանտալիէն , ոչ ինչ հեռի դար-
ձեալ կանգ առի ուղւոյս վրայ՝ աղօրիք
մը լուսանկարելու համար , որ յե-
ցած էր պաշտպանողական հին աշտա-
րակաց միոյն , որոնց վրայ վերը խօսե-
ցայ , լեզկիներուն այս կողմերս անդու-
դար ասպատակութեան ժամանակէն
'ի վեր շինուած : Որպիսիսաղաղութիւն
կը տիրէ արդ այս տեղերս :

Կիրակի օր մ'էր՝ տեսայ բազմաթիւ
շինականներ , որք դառնալով յեկեղե-
ցոյն՝ աղօրիքը կ'երթային ալիարի պար-
կերը առնելու , իրենց շաքաթական
գործածութեանն համար :

Ալազանի ձախ ափանց վրայ , Պողոս
լիսողովի լերին ստորոտն , բայց յայլ գիւ-
ղից՝ կայ նաեւ Զիրոս աւանն ² , հաւա-
սարապէս գինաւէտ և հացաւէտ , որ
Գուերաքիի հետ՝ Թելաւի վիճակին ե-
րեւերագոյն տեղը կը կազմեն . այս դեռ
աւանտներս կը կոչուին կրկին ալկոռնք
կախնիթոյ :

Վերջապէս՝ գետէն մետասան վերստ
աւելի հեռու , ձախ ափանց վրայ ,
կը հասնինք 'ի Թելաւ ³ , երկրին գլխա-
ւոր աւանն , որ այսպէս յորջորջեալ է իւր
խիստ առողջարար օդոյն համար , վրա-
ցւոր քեյի-աւաւ բառից աղաւաղութիւն ,
որ ըսել է « առողջ օդ » : Մովէն 2262

¹ Տեղւոյս գլխաւոր կառուածաւորն Գոպու-
լեֆ իշխանն է : Իր անտառներէն և աղօրինե-
րէն մեծ եկամուտ ունի : Դարերով վրաստանի
գաղութներն այս ցեղէն կ'ընտրուէին :

² Զելաւ աւանին բնակչացն մեծ մասն կը յիշեն

զՇամիլ տեսած ըլլալին , որ դիտակը ձեռքն՝ լե-
րան դադաթէն կը դիակը լեզկաց շարժմունքն
Յինանտալի վրայ յարձակած ժամանակին :

³ Իր հիմնարկութենէ մինչև 'ի 1787 , Թելաւ
կախնիթոյ մայրաքաղաքն համարուած էր :

ոտք և Ալազանէն 1375 ոտք անարգել բարձրութեամբ՝ քաղաքս Յիվի լեռանց վրայ երկու գագաթունք բռնած է։ Հիմնարկութիւնն, կ'ըսեն, թէ ըլլոյ երկրին՝ Աթալարիէն (պետ) Գրիգալի Ա. նոյ, որ ինք զինքն անկախ հրատարու կելով կորիկոս¹ (կորիկորոս 787—827) անուամբ, սկիզբն եղաւ կախեթացի չորեքստանն իշխանաց կամ թագաւորաց, որք մէկմէկու յաջորդեցին մինչև գաւառուի՝ միապետութեան հետմիա նախն՝ Դաւիթ Նորողոյին ձեռք (1090—1130)։ Յառաջ ժամանակաւ կախեթ իրիպաշներով (ժողովրդեան զլխաւորք) կը կառավարուէր, զորս հաստատած էր փառնաւաղ Ա. 2 վրաստանի թագաւորն յերրորդ դարու՝ Գրիստոսէ առաջ։

Թելաւ՝ Շահ Աբբասաց թագաւորութեան ժամանակն աւերելով՝ ի Պարսից վերստին շինուեցաւ, և իբրեւ գլխաւոր քաղաք՝ հնոյ մայրաքաղաքին կրեմի տեղն անցաւ, որ ի սպառ քանդուած էր։ Հերակլ Բ. վրացի ինքնակալն վերջինն եղաւ որ հօս նստաւ։ Քաղաքն որ 1877ին վեց հազար երկու հալիւր ութ բնակիչ ունէր, կրկին մասէ կը բաղկանայ, որ ե՛ն՝ Հին թելաւն, ուր կը տեւնուին Ա. Գրիգալի գղեկին մնացորդքն իր ատամնածև աշտարակաւ զորդ պարսպովն և մօից դրամբ, յետոյ միկրթաց աւերակքն, և այլն. որք մինչև ի Պարսկաց արշուանաց ժամանակն կը հասնին. և արդի թելաւն, զոր կառոյց Հերակլ Բ. խիտ անտառի մը տեղն է, որ նախկին քաղաքին տեւրակաց վրայ աճեր էր։ Քաղաքն թէպէտ և քիչ գործունեայ, այլ տխուր տեսիլ մը չի ընծայեր, և իր վաղեմի մայրաքաղաքի աստիճանէն՝ մնացած է

վրան եղականութեան և յատկութեան մասնաւոր կերպ մը։ Ընդարձակ հրապարակ մը ձեմեկեաց կը ծառայէ։ Գեղեցիկ անկովք զարդարնալ վարաւափողոց մը՝ հին արքունեաց որմոցն երկայնութեամբ կը տարածուի, որ այժմայժկանց կրթարանի վերածուած է, Ոլլա մեծ դքսուհոյն խնամակալութեան ներքեւ։ Ի սենեկին յորում վախճանեցաւ Հերակլարքայն, ապիտակ կճեայ տախտակ մը կը տեւնուի, այսու վերտառութեամբ. « Հօս մեռաւ վրաց թագաւորն Հերակլ Բ. Տէրմուրա սովիչ ի 11 Յունուարի 1798 »։

Շէրքն՝ յիբաւի քիչ նշանաւոր է։ չկոյ տեղ մը ի կախեթ, ուր կարեի ըլլայ արհեստական արժանաւոր յարգունեցող՝ անցելոյն յիշատակ մը գտնել։ Երայնակ նշխար մ'անցելոյն՝ որոյ վրայ աչքն հաճութեամբ հանդչի՝ միայն Ալլահվերաի՝ 3 մենաստանն է, կառուցեալ ի դաշտավայրին Ալազանի, թելաւէն տասնեութ վերստ և ի գետոյն երեք վերստ հեռաւորութեամբ։ Հիմնարկութիւնն Սրբոյն Յովսեփայ կ'ընծայուի, մին յերեքստասն հարց Ասուրաց, որ ի կախեթ եկած է հինգերորդ դարուն վերջն և կամ վեցերորդին սկիզբն։ Գմբէթն որ զանազան անգամ կ'ործանած է, վերջին անգամ ի թաւար թագուհոյն նորոգուեցաւ։

Ալլահվերաի վանաց մէջ բաց յայլոց նշխարաց կը ցուցնեն նաև խեղիվենա թագուհոյն, (Կախեթ թագաւորին ամուսնոյն), գլուխն և ալ ձեռքն, զոր Շահ Աբբաս յերկիրս ասպատակած աւտեն յափշտակեց և ի Պարսա տարաւ. և նա մահմետական դառնալ և զինքն հափափող իշխանին հետ ամուսնանալ յանձն չտուելուն պատճառաւ վկայու

1 Այս տիտղոսն քը համապատասխանէ Քոռեգորուս անուան, զոր տառնորդ քարուն կը կրէին Մանար երկրին՝ Արսեթոյ սահմանակից իշխանքն։

2 Այս թագաւորին, որ թագաւորած է 302-237 Քրիստոսէ առաջ, կ'ընծայուի ժողովրդեան գաւառց բաժանուածն ի Վրաստան։

3 Ալլահվերաի՝ կը նշանակէ (թաթարերէն « ատաւածատուր »)։ Ոմանք կը համարին թէ

մենաստան շինող Զարտարապետն անունն ըլլայ։ Ալլահվերաի սովորական անուն մ'է Մահմետականաց մէջ։ Այսօր ևս ի Տփղիս պարսիկ և առձիկ որմնադիրք կը գործածեն, որոնք եկեղեցեաց շինութեանց մէջ շատ Զարտարեն։ Ուրիշներն կ'ըսեն որ Ալլահն անուան աղանաղութիւն մ'է, որ Վրացաց քիւղ մ'է, մենաստանէն չորս վերստ հեռու, որուն յաճախ այց եկած էր թամար թագուհին։

թեամբ սպաննուեցաւ (1624)։ Վրացոց տոմարին մեծ վկայութեանց մին է, եւ իր տօնախմբութիւնն ամէն տարի կը կատարուի 'ի մենաստանն' 'ի 14 Սեպտեմբերի։

Ալլահվերտի եկեղեցին, ուր թագուած են կախեթոյ թագաւորաց շատերն, կառուցեալ է բիւզանդացի եւ վրացի խառն ճարտարապետութեամբ։ Կոթողաբար յոյժ վատառողջ գիրք ունի. մենաստանին անմիջապէս մօտ գեղ մը շիներ էին, որոյ բնակիչքն կարգաւ քերամխտիւ սպառեցան։

Ալլահվերտին անդին, բայց Ալլահանի հակառակ ակամայ վրայ՝ կայ Ալմատի հետաքրքրական գիւղն, Տուշի. նաց առաջինն առանն, որ հովիւ եւ պատերազմասէր ժողովուրդ մ'է, խաղախաց քիչ շատ նման, եւ վրացի առանձին բարբառ մը կը խօսին. Ձերքեզաց հագուստն կը կրեն, բաց 'ի գլխակէն, որ սեաւ թաղիքէ բոլորաձև փոքր դտակ մ'է, գոր ցեղիս կանայք կը գործեն։ Շատ գեղեցիկ ցեղ մ'է. արք կորովիք եւ անձնեայ են, կանայքն գրեթէ թաթարաց նման կը զգենուն լայն եւ ուռուցիկ տաբատ, ընդարձակ շապիկ, երկայն թեզանեօք վերնազգեստ (արխալուխ) մը, մինչեւ 'ի գօտին կոծկած, եւ մագերին վեր ամփոփեալ՝ հաստատուած է փոքր դտակի մը տակ, որոյ վրայ շղալատեօ մը ձգուած՝ զգրլուխն եւ զպարանոցն կը պատէ, առանց գերեսը ծածկելու։

Տուշինաց ցեղն թելաւի վիճակէն նոր դատուած՝ թիոնեղի վիճակին կը պատկանի, որ մինչեւ 'ի Վլատիկաւ կաս լեռինս կը տարածուի, թէպէտ եւ քրիստոնեայք՝ սակայն իրենք ալ կովկասու լեռնաբնակաց բազմաց նման կուսալաշտութեան շատ հետք պահած են։

Գ.

Գետոյն մի եւ նոյն կողման վրայ, թեւ լաւէն հնգետասան վերտ հեռու, եւ կրեմիլ՝ կախեթոյ նախկին մայրաքա-

ղաքին տւերակներէն քիչ հեռաւորութեամբ, կը գտնուի Էնէղլի գիւղն. որ այսպէս յորջորջեալ է (էնաւվելի, թաց լեզու) զինքն առագանող ջրոյն առատութեան համար. Տեղւոյս կալուածոց մեծ մասն ճորճացւոց ստացուածքն է, որ երկրիս հնագոյն իշխանական ազգատոհմից մէկն է, Էնէղլի լի գլխաւոր կալուածատէրն փոխանակ երկու կամ երեք սենեկներէ կաղմեալ անշուք խրճիթ մը նստելու, զարտուղութեամբ նորաչէն գեղեցիկ տուն մը կը բնակի, իւր շրջակայ գեղեցկադարման պարտիզովն, ուր երկու գօտեաց ծաղկունքն ալ կը բուսանին։ Բաց աստի խաղողոց մնացորդէն ցքի (վօքքա) թորող գործարանն, որ աւանին մէջ հաստատուած է, (ցքիկ Ռուսաց ակործած ըմպելիքն է), մօտերս կատարեալագոյն գործւոյ մը ըստացմամբ՝ դարմանալի կերպով կը բաւնի. որով առանց մնաս բերելու գեղացւոյն առողջութեան, որ իր զինին եւթ կը խմէ, անոր այգեաց մնացորդին վաճառքն՝ նոր շահու աղբիւր մ'ըրած է։

Ենէղլի գլխաւոր իշխանս ճորճացւոց քոջն ընելու հրաւիրուեցայ իշխանին վայելուչ բնակութեան մէջ ամենայն գիւրութիւն կը մայելէի, թէպէտ կեանքն շատ նահապետական էր։ Այս կողմերս հիւրասիրութիւնն զեռնէ փախուած 'ի շահասիրութիւն, ինչպէս եղած է մեծամեծ կեդրոններու մէջ։

Շրջակայ տեղեաց շարունակ այց եւ լանելով՝ ընտանեաց երկրին եւ իր բնակչաց հետ, միանգամայն սովորեցայ զիրենք ճանչնալ ու յարգել։ Սոյն պիտի արչաւանք մի կատարեցի՝ ի կրեմիլ Գաղաքիս (որ նաեւ Նեքալաքնվի, նոր քաղաք կ'ըսուի) աւերակքն դոյզն կարիորութիւն ունին։ Կը տեսնուին անդ շուկայից մնացորդքն մեծ չէնքի մ'աւերակքն, որոց համար կ'ըսեն եւ թէ ճեմարան մ'եղած է. (եթէ ստոյգ է այս, ըսել է որ այժմ 'ի գիտու-

1 Տերութիւնն ցքի վաճառքին վրայ, որ մասնաւորապէս 'ի Տփլիս կ'ըլլուի, քսան եւ եօթն ուսույ կ'առնու իրեն։

թիւնս շատ մեծ յետադիմութեան մէջ
մնացել է այս գաւառս) . կը նշմարուին
նմանապէս Հայոց եկեղեցւոյ մեծ մասն՝
տակաւին կանգուն, ունելով արձանա-
գրութիւն մը ճակատին վրայ, զոր չկրցան
ինծի պարզաբանել. պարսպաւոր որմնը
'ի մեծամեծ քարանց շինեալ, զոր Լա-
պատա-Նապարաւի կ'անուանեն, և
մանաւանդ գեղեցկալէն մայր եկեղե-
ցի մը բիւզանդական յորինուածով,
յանուն սրբոց հրեշտակապետաց Մի-
քայելի և Գաբրիելի, յորում ցարդ կը
տեսնուին քանի մի որմնակալք՝ որք
լեզկիներուն արշաւելէն յետոյ տակա-
ւին աղէկ վիճակի մէջ մնացած են:
Բայց ասոնց տեղ Շամիլն ասպատակըն
փոյթ ունեցեր են եկեղեցւոյն գանձն
կողողպտելու: Եկեղեցին վերջին ժամա-
նակներս նորոգուեցաւ: Խաչկալն նորա-
շէն է բոլորովին, սակայն արծաթեայ
ձուլածոյ ճրագարանայն յաջորդեցին
փոքր կանթեղք, որ շինուածոյն ընդար-
ձակութեան հետ ամենեին չեն համա-
ձայնիր: Արտաքին կոպմն, որ բոլով
սպիտակացուցեալ է, կը ցուցնէ տեղ
տեղ սքանչելի կապտադոյն փայլուն
կղմինարներ, որմոց նախնական զարդն:
Հուսկ յետոյ զմթելին իր վայելուչ ճար-
տարապետութեամբն յեցած է սիւնե-
րու վրայ, որոց մէջ թերատած և լուս-
անցք բացուած են:

Մայր եկեղեցւոյն յարակից բերդ-
մենաստան մը կար, ուր կ'ապաւինէին
պատերազմի ժամանակ մերձաւոր տե-
ղեաց բնակիչն, և անոր ատամնա-
ձև պարսպէն կը հարուածէին զթշնա-
մին: Ներքնուղի մը յաղբիւր մի կը
հասնէ, ուր պաշարեալքն չուր կ'առնէին.
այս կամարայարիկն մօտ իր տես-
նուին քվեկիքն (հողէ անօթք) յորս
թագաւորքն այնպիսի ատեններ գան-
ձերին կը ծածկէին. բերանացեալ խո-
ռոյքն դատարկ են ամենեւին:

Այս բարձրաւանդակէս սքանչելի
հորիզոն մը կը տեսնուի, որոյ հիւսի-

սային կողմն կը պատեն լեռինք, որ
զիսխէթ 'ի Դիդ-ոսեանց ցեղէն կը զա-
տեն: Հին ատենուան դիւապաշտներէն
սերեալ բազումք մէջերնէն զոհ կը մա-
տուցանեն չար Ոգւոյն՝ իր պաշապա-
նութիւնն վայելելու համար: Նոյն իսկ
կրեմիի ստորև կայ փոքր աւան մը որ
հնոյ քաղաքին անունն առած է. և ա-
պա քիչ հեռու անկէց՝ ուրիշ գիւղ
մ'ալ, որ Սաբրիան (չաքարի երկիր)
կ'ըսուի, իր գինւոյն տեսակին համար:
Լեռանց ամբողջ ստորին կարգերն մին-
չև 7400 ոտք բարձրութեամբ գրեթէ
խիտ անտառօք ծածկուած են, որոնց
մէջ խառն կ'աճի փալից ծառաստա-
նեաց երկրորդ կանաչութիւն մ'ալ՝ ո-
րուն « կամակոր մացառ » կ'ըսեն
տեղւոյս բնիկքն: Ծառոց գօտիէն վեր
ուրիշ բան չկայ, բայց եթէ ցած խոտա-
վայրք, որ երթալով կ'անօսրանան, ու
խիտ դալարութեան զորքոց տեղի կու-
տան, և ապա քարակուռ ժայռից, ո-
րոց վրայ ձիւնն երբեք չի հալիր: Ահա
գին կիրճք կը բացուին լեռանցամէջ
սեպացեալ գօտւոյն մէջ, բայց թեթև-
ութիւն լեռնաբնակն այնպէս դիւրու-
թեամբ կը շրջի մէջերնին, ինչպէս հե-
ղեղն՝ որ լայն պատառուածքներէն 'ի
դուրս կը ցայտի:

Այսպիսի վայրենի գաւառաց մէջ
կեանքն, հարկ չկայ ըսել, ամենանախ-
նական և միօրինակ է:

Ի իսխէթ երկու սեռքն իրենք ի-
րենցմով կ'ապրին առանձինն, ըստ ա-
րեւելեան սովորութեան, որ մասնատու-
րակէս գեղացւոց մէջ պահուած է.
այս բաժանումն ինչուան 'ի Ժողովս և
'ի հանդէսս կը տիրէ, ուր արք և կա-
նայք զատ կը պարեն: Նոյն իսկ ազնուա-
կան գիւղաբնակն կարող է ինչուան
'ի Տփղիս երթալ զուարճանալ, յանձն
առնելով հետզհետէ իւր պարտքերն
և լսյցընելու, որչափ որ կը պահանջէ 'ի
կովկասու « փարիզն » ընելիք ազնու-
ապետական չուն. մինչդեռ կինն կը

1 Դիդ-ոսեանց մեծ մասն, Քիւրտերուն նման,
Պարսից և Տաճկաստանի սահմանաց վրայ, Էնթե-
(դիւապաշտ) աղադէն են. յԱստուծոյ շէն վա-

խեր, վասն զի ամենաբարի է, այլ սատանայէն,
որուն շարութիւնն կրնայ մնա մը հասուցանել:

մնայ իւր առանձին և յինական խրճի-
թին մէջ, խնայողաբար ապրելով. և
տղայոց յարատեւ ընկերութենէն զատ
ուրիշ չունենալով, մինչև այն տառն՝ յո-
րում որդիքն և աղջկունքը՝ ի կրթարանն
կամ ի շրջակայ վարժարանն կ'առաքին:

Դ

Արդէն տուած եմ Գուարէլի աւա-
նին՝ կախեթոյ քթաց միոյն անունը: Ա-
նուան ստուգաբանութիւնն կ'ելլէ
Սա—ֆուարէլիէն (իմ սիրելիս)։ Այս
բարետեսիլ տեղը՝ դրեթէ երեք հա-
զար բնակչք, ի ձորամիջի շինուած
է, երեք կողմանէ անտառախիտ լե-
րանց շրջանակ մ'ունելով, որ սահմա-
նակից են Դիդոսեանց վիճակին: Կա-
խեթցիք, վրացիք յամենայն դաւա-
ռաց, փշաւք, Դուշինք և Խմբէթք, ա-
սոնք են բնակչաց զլիաւոր տարերքն:
Կան աստանօր գեղացիք որ իրենց այ-
գեստանէն 6000 ուսւլլ՝ (20-25000
ֆուանգ) եկամուտ ունին. ուստի չկայ
տեղ մը ի կախեթ՝ ուր գեղացւոյն հա-
գուսան աւելի սպրկիկ ըլլայ քան որ-
չափ ի Գուարէլի: Կիրակի օր մը ի Դա-
մաւշայն (պարահանդէս) տեսնելու է
տեղւոյս գեղեցիկ աղջկանց մետաքսեայ
կապան առկախեալ թեզանեօքն, ան-
կուածոյ բաճկոնակն, լայն կամարն,
սպիտակ ապարօյն և կարմրագոյն ոս-
կեծայր տաբատն, որ տեղւոյս աւան-
դական է: Որպիսի հակապատկեր
զգեստուց շուայլութեան և ընդհանուր
բնականաւորաց կա՛հ կարոտեաց աղքա-
տութեան մէջ, թէ իշխանացն և թէ
չինականաց:

Գուարէլի երկրին մաս մը ճալվա-
ւացւոց կը պատկանի, որոց ճիւղ մը
Ալազանի ձախ ափունքն (Գուարէլի)
կը բնակի, միւսն ալ ափունքն: Ներկայ
սանուտեստն հայրն ու հաճն այս տար-
օրինակ դիպուածոց դիւցազունքն է.

1 Ռուսլէ արժէքն փոփոխական է ընդ մէջ
երեք և չորս ֆուանգաց:

ղան, զորս անձամբ պատմած է ինծի
Գեորգ իշխանն ճալվաւացէ:

Պարսկաց զվարացիս հալածած ժա-
մանակները, վերջիններէս պատանդ
ուզեր էին վրանին դրած հարկաց ա-
պահովութեան համար: Այս պա-
տանդքս բարձրագոյն ընտանիքներէն
կ'ընարէին, և աղջկունք երբեմն ին-
չուան Շահին էկտէրունիւն 3 մէջ կը
պահէին: Հերակլ Բի թագաւորու-
թեան սկիզբն, մանկահասակն Յաս-
սէ ճալվաւացէ ի Պարսս կ'առաքի,
փոխանակ իր հօրեղբօր աղջկանն, զոր
կ'ուզէին պարսկական էկտէրունիւն ա-
զատել: Հոն կը պատահի հայրենակից
աղջկան միոյն Ջուրքա-Շվիլի՝ 8 աղջա-
տուսմէն, իբրեւ զնա պատանդ, ու հետն
կ'ամուսնանայ: Երիտասարդ կախեթա-
ցին, որ Մահմետական դարձեր էր,
շնորհ գտնելով Շահին դիմացն, զինքն
մեծ վէզիրի պատուոյն կը բարձրացը-
նէ, և ալ աւելի, ժառանգ չունենալով
կը մտածէր զինքն իր յայրդն անուա-
նել: Սակայն Շահին ազգականներէն
մէկն, տեսնելով իր ակնկալեաց ի դե-
րեւելն, վրէժ կ'առնու՝ ամբաստանե-
լով որ Շահին սիրելին՝ սիրահարեալ
է էկտէրունի կանանց մէկուն. որուն
վրայ կը հրամայէ շահն Յասսէին ալ-
քերն փորել, և կը մեռնի: Ասոր կ'ինն
չկարենալով խոյս տալ, կ'առաքէ ի
վրաստան իր երկու անդրանիկ որդիքն,
որպէս զի իրենց ստացուածոց տէրու-
թիւնն առնուն:

Հերակլ թագաւորն իրաւունքնին կը
հաստատէ, իր կնոջ թագուհւոյն ընդ-
դիմութեան հակառակ, որ կ'ուզէր իր
սիրելւոյն ի շնորհս՝ զանոնք զրկել: Ի
Դուշինս՝ որ կախեթացւոյն դրացին է,
որուն պատեւրազմասէր բնաւորութիւնն
արդէն ծանօթացուցեր եմ, առակեղած
է կանանց կամակորութիւնն, որով կ'ը-
սուի. « Կարող եմ հարիւր կշիռ երկաթ
ակռաներովս մանրել. կարող եմ իմ
աշխարհիս լերինքն ծամածռել. կարող

2 Կանանց բնակութիւն ի Պարսս:

3 Շվիլի՝ վրացերէն դրի կը նշանակէ:

եմ Ալազանի և Եօրի ջուրքն ումպ մի ընել, բայց կնոջ անընկճելի կամքն յաղթահարել չեմ կարող ք :

Եւ սակայն Դուշինի այս առակն ի բաւարի չելաւ այս անգամ. որովհետեւ ճովճաւացոց պատանի իշխանաց ստացուածքն ետ տրուեցան :

Եղբարցմէ մէկն մկրտուեցաւ, և Հե. բաղլ թագաւորն աւագանէն առաւ զինքն, Մեռաւ 'ի 1840. և իր գերեզմանին վրայ, որ 'ի Գուարէլի աղբատոհմին գերեզմանաց մէջ է, արձանադրութիւն մը կայ, որ իր կենաց պատմութիւնն կը ստորագրէ : Իսկ միւսին համար, իր անյաղթելի հակակրօնութիւնն առ խոզենի միւսն, զոր ըստ սովորութեան կը կերցընեն որեւիցէ դարձող մահմետականի մը, խափանեց զինքըն իօլամի պաշտօնն ուրանալու : Միւսնակ Պէյ անուամբ ծանօթ մնաց : Տեսի իր գերեզմանն առուակի մ'իզերքն, ուր սովոր են տեղւոյս Մուսուլմանք մեռեալնին թաղելու :

Լեզկաց վերջին յարձակմունքն այս գիւղին վրայ 'ի 1852 յուլիս ամսուն մէջ եղաւ : Գիշերանց իրենց լեռներէն վար իջնելով, գիմեցին շուկային վրայ և ամէն խանութ կողոպտեցին : Ահաւոր կռիւ մը կը բացուի իրենց ու կախսթացոց մէջ, որոնք 'ի փոխադարձ մահմետականաց առ քրիստոնեայս ըրած անգիծութեանն, (մղկթաց գրանց վրայ կը գտնէին յաղթուողաց ձեռքն), գերի ընկածներն ծայրակապուր ըրած՝ եկեղեցւոյն գիմացն մեծ գերանի մը վրայ գամեցին ծայրքն : Աւանին առուներն կարմրացեալ էին արեամբ, և երբ արեգակն ծագեց՝ աղետալի տեսարան մը լուսաւորեց :

Տեսի զգերգն ուր կանայք, տղայք և ծերք ապաւինած էին կռուոյն ժամանակն, որ յառաջագոյն այն օրինակ շատ տեսարաններ տեսեր էր : Զորեկուսի ընդարձակ տեղ մը բռնած է, շրջապատեալ կիւկլոպեան խրամառեալ որմովք և չորս աշտարակովք պաշտպանուած : Նոյնչափ դրուք պարբապին ներքսագոյն կողմն կը տանին, ուր

լայնարձակ ջրհոր մը փորուած է : Այս շինութիւնն՝ որոյ պարիսպքն անարատ մնացած են, կրնայ այսօր օգտակար ծառայութիւն մի մատուցանել :

Բաց 'ի չէնքէօ որ զինուորական փառաւոր դեր մը խաղացած է, ինչ որ աւելի հետաքրքրական է 'ի Գուարէլի, ընդարձակ անտառնիքն են, ուր տեղւոյս գանձն՝ զինին՝ կը պահուի : Կարծես թէ ստուգիւ ստորերկրեայ եկեղեցիք են իրենց շաղախեալ ստուար քարայէն որմովքն, խաչաձե օգտեր պատահանիքն և կարմրագոյն աղիւսով դուռ 'ի վայր առաստաղքն : Այս շտեմարտնաց ումանց երկայնութիւնն մինչև 'ի քսան մէդր և լայնութիւնն 'ի տասն և հինգ մէդր կը հասնի : Հանգերձ իրենց լայն տախտակամածովն, որ այգեկիթոց ժամանակն կոշտեալնայ սեղանի կը ծառայէ, և չինուածոյն ընդարձակութեան քառորդն բռնած է, տեսարանի գաշճաց շատ նման են : Գեղեցիկ մաքանի մը կախսթացւոյն միակ փափաքածն է, իր բնակարանէն աւելի խնամք ունի վրան. իր դրամոց արկղն է :

Գուարէլիէն կէս վերստ հեռու, Պուրսա գետակին եզերքն, վաղեմի մենաստանի մ'աւերակքն կը տեսնուին, գեղանի անտառի մ'անուշահոտ նշգրանաց մէջ ծածկուած, ուր բլրաւոր թռչունք կը ճուռողեն : Այս գեղեցիկ աւերակքն ճանապարհորդ չէ տեսած : Իր հրմունքն բնաւին կոյս են այն տխրած արձանագրութիւններէն, որովք ուրիշ աշխարհաց մէջ՝ սրբազնագոյն սիւնքն անգամ կը պղծուին : Եկեղեցւոյն գմբէթն կործանած է, և հարկրամեայ ծառ մը արմատ ձգած է բացօթեայ կամարին միջավայրն, հաստատելով իր ճիւղերն 'ի պատատուէ բաղնիքն որ ծածկած է անարատ մնացած կողմնակի որմունքն, նոյնպէս խորանն և քովնաի սենեակքն, որ ջրլկանց բանակներու բոյն եղած են :

Պուրսայի մենաստանն՝ զՊեթապլինն կը յիշեցընէ 'ի Սամուրղաքան, որ ոչ նուազ հռչակաւոր և անծանօթ է :

Մի անգամ 'ի տարւոյ անցելոյն այս սրբազան մնացորդս' կը հնչէ քայլից և ձայնից աղաղակովն, և է այն օրն՝ երբ Պուրապի Սատուածածնի տօնախմբու թիւնն առ ինքն յուխտագնացութիւն կը կոչէ մերձակայ շինականաց բազմութիւն մը, ուխտի նուէրս առբերելով, որք լարով մը առ կախեալ կը տեսնուին տաճարին ներքին կողմն, և 'ի եպիսէթ կ'վտելչոյն կամ տեղոյս ճաշայոյին պատահական շահք են: Այն օրն եկեղեցւոյն սեւալք և գերեզմանոցն, պարահանդիսի կը ծառայեն հաւատացելոյ, որոնք մեռելոց ցրտացեալ ածինին վրայ, զոյգ զոյգ ուրախութեամբ տաշտոյի՝ ազգային պարն կը յօրինեն: Լեզինկայի նման, այս պարս' որ կ'ովկասու հակառակ դադալմանց լեռնաբնակներէն մտցուած է յերկիրս, կոչացած է 'ի կցկտուր ունափոխս, 'ի կանոնաւոր բազկաց շարժմունս, 'ի գողտրիկ դիրս և կարելի չափ յարսփոփոխ հապիտս: Ես ալ յաճախ այս պարուց մասնակցեցայ, ըստ օրինակի տեղացի իշխանահագն' որ զիս 'ի Դաւալա կը տանէին:

Ե

Ժողովրդական առած մը կ'ըսէ՝ թէ Զարիքն հետն ունի նաև իր դարմանն: Անոր համար է որ կ'ովկասու գաւառաց խառնակ և անտանելի ճանապարհաց երկրին մէջ կառք մի հնարուած է, միակ իր տեսակին մէջ, որով առանց փութա մը կրելու կ'անցուին դժուարագոյն անցքերն անգամ: Այս զարմանալի շէքս արապա կը կոչուի: Սայլ չէ, սայլակ չէ, կառք ալ չէ. առանձին ձև մ'ունի: Ոչ շատ բարձր է, ոչ շատ ցած, և երկու ստուար անուղի վրայ կը յանու, որ լիստան հետ մէկտեղ կը դառնան: Առջին սուր, դէպ յետին երկալով կ'ընդլայնի, և քառակուսի կը յանգի. իսկ կողմնակի յոնարանքն՝ երկու տախտակամածք են:

Արապան՝ որուն մէկ, երկու և կամ երեք լուծ եղ կամ գոմէշ կը չծեն, թէ

գինւոյ տիկքն բառնալու սայլի տեղ կը գործածուի և թէ ընտանեաց շրջագա, յութեան կառաց տեղ. այս երկրորդ դէպքիս մէջ, գորգերով և բարձերով (մուղաչի) կը զարդարեն: Երթեկելութիւնն ամենահեշտին է, և իր ծանրաբարոյ լուծին դանդաղ քալուածքն, տեսակ մը կանոնաւոր ելնէջք և շարժմունք կ'ազդէ, որով զճանապարհորդն մեղմով 'ի քուն կը հրաւիրէ. արդարեւ կ'ովկասեան կոնսուլ մ'է, զուրկ միայն վերջնոյս վայելութենէն: Այս կողմերս, օրինակի աղագաւ, պէտք չէ փութալ տեղ մը հասնելու, և յարմարագոյն տեղն է ըսելու իտալական առածն, թէ *chi va piano, va sano*. (Ով յուշիկ գրնայ՝ նա ողջ ընթանայ): Եւ սակայն տեղացիքն իրենց արեւելեան դանդաղութեամբն շատ աղէկ կը յորմարին այս վսեմ և դանդաղ քալուածքին, որ իրենց բնաւորութեան կատարեալ կը համաձայնի:

Այսպիսի կէս նախնական վիճակաց մէջ, ամէն ընտանիք զիրար կը ճանչնան: Շատերուն մէջ ազգականութեան կապեր կան և իրենց ընկերական վերաբերութիւնքն սիրով լի են: Որովհետեւ այցելութիւնքն կանանց միակ պարագայութիւնն է, արապայոյն աւանէ աւան երթալու առիթքն ցանցառ չեն:

Ընէզէիլէն հրաւիրուեցայ 'ի Սապուի (բոյն բոյն) երթալու, տեղոյն բարձրաստիճան անձի մը, ճորճացւոց իշխանին քովն:

Գաւառիս վերջին սահմանաց վրայ (թելուէն քսան վերստ հեռու) կը զըտնուի Սապուի գիւղն, Պողալիստալի լեռին ստորոտն, ուր Շամիլ իր դադարն հաստատեւ էր, երբ Լեղիկը Յինանտալի վրայ կը յարձակէին: Քանի մը զըդեակը կ'ովկասու այս հուշակաւոր գաղթական վրայ բարձրացած շարուած են: Սապուի գիւղն վիճակիս առողջագոյն տեղերէն մէկն է: Ինզոպա առնումք առուակն կ'առողանէ և կ'արգասաւորէ զդաշտորայս, որոց որթատունկքն արտոժահամ և թեթեւ գինի կը մատակարարեն սեղանոյ:

Գիւղս հարիւր վաթսուն տուն ունի, Սմէն ցանկապատի մէջ, թէ գեղապոլսն է թէ իշխանին, պաշտպանողական աշտարակ մը կայ. քրիստոնէից երկրին վերջին սահմանն ենք հոս տեղս:

Ի Սապուրի Զատիկի օրն մասնաւորապէս մեծ հանդիսով կը կատարուի: Ամիողլ ժողովուրդին աւագ շարաթունն գիշերն ոտքի վրայ բացօթեայ կ'անցընէ եկեղեցւոյն սեմնց քովն: Ընտանիք իրենց կահկարասիքն մէկտեղ կը բերեն, մեծ խարոյկներ կը վառեն, և շորս կողմն շարուած՝ կը սպասեն ժամերգութեան, որ կէս գիշերուն կը սկսի և արեւագալին կը լըննայ: Յետոյ տուն կը դառնան մէկտեղ տանելով զատկական կերակուրն, զոր եկեղեցւոյն մէջ նախ կ'օրհնէ բոքն:

Չուգեցի թողուլ զկախէթ առանց մերձակայ Գիդոսեանց այց ելնելու. առնք համանուն լեռնոտ վիճակին մէջ կը բնակին: Ի հարաւոյ զկախէթ ունելով, և ի հիւսիսոյ Պօղոսի վիճակն: Տուչիք ասոնց արեւմուտքն են և կապուլիք՝ արեւելք: Դիդոսք լեզկիստանի ցեղ մ'են, որ Գայ-Սու՝ Ալազանի և կասպից ծովուն մէջտեղ երկիր մ'է, յորում այլ և այլ աղգեր կը բնակին զանազանեալ բարբառով, զորս Ստրաբոն և Պլինիոս ընդհանուր լեզկի կ'անուանեն: Նախ Շամիլ իմամն զիրենք ի մի հաւաքեց և իսլամի ազանդն իրենց ընդունել տուաւ: Ի լեզկիստան՝ զոր թաթարք հիւսիսային Տաղստան ալ կ'ըսեն, (Տաղ թաթարերէն լիւս կը նշանակէ), շատ դժուարութեամբ կը մտցուի, լերանց բազմաթիւ փշոտ մաշտոններուն պատճառաւ, ինչպէս արդէն զրուցած եմ: Մայիս ամիսն մէջ երբ Դիդոսեանց լերինքն կը խիզախէ՝ ձիւնն դեռ պատած էր անոնց գագթն: Որպիսի վսեմ հանդարտու-

թիւն կը տիրէ այս միայնութեանց մէջ, ուր մարդու հետք հազիւ թէ կը նշմարուին: Որպիսի անբացատրելի լուսոյ ճառագայթք՝ կ'ովկասու վսեմ գագաթանց վրայէն կը ցլանան, լի հրակայակերպ ժայռովքն, որոց մէջ դժուարագնաց ուղին իր ծամածուռ հետքն կը թողու:

Վիճակիս բնակիչքն որ 3200 հոգւոյ կը հասնի, վաթսունի չափ գիւղից մէջ ցանուած են, յիւրաքանչիւր տանն կամ քսան տուն, և լերանց խոռոչից մէջ չի նուած, որոնց անունն մերթ իտայական, անգլիական, գերմանական և թաթար վերջաւորութեամբ կը յայտնեն տեղացի լեզուաց զանազանութիւնն:

Կախէթէն զինուորական ճամբով եկած ատեն, զիւղից առաջին խումբն որ ընդ առաջ կ'ենէ՝ ունի իր սահմանն իլանդելի գետն: Ոտիւք կ'անցուի հունն, և կը հասնուի ի Կիպիա, Չալիակ, Ձիցմակ, Ղուրբո, Վիցիլա, Իլպակ, Չեկիտո, Խիտինս և ինուս¹ աւանս: Թէպէտ այսօր Ռուսական օրինաց կը հպատակին Դիդոսք, և վրացի գաւառակալէ² մը կը կառավարուին, սակայն մէջերին դեռ և կը շարունակեն գիւղին ճեղքունքն խօսից հնազանդելու. որովհետեւ տարւոյն ութ ամիսն անմատոյց տեղերնին քաշուած, որ և իցէ հսկողութենէ չեն վախեր, և իրենց սովորութեամբն (ստաղ, արաքացի բառ) յառաջ կը վարին: Իրենք իսկ ձմեռ ատեն, իրենց դժուարամատոյց լերանց վրայ շրջելու համար, որ լի են սարսուռ բերող անդունդներով, հարկադրեալ են կոշկաց գարշապարներուն վրայ երեք երկաթ դնելու, կաշով մը ամրացած: Փոխադարձաբար ամառն ստեպ վաճառականական յարաբերութիւն կ'ունենան մերձաւոր ձորոյն բնակչաց հետ, անոնց վաճառելով մշակած ցո-

¹ Այս անուանքս ըստ տեղացւոց ձայնից և հնչման դրուած են:

² Ի Կախէթ ցանուած ժամանակ՝ ինչպէս լիք ձորձաց իշխանն Գիդոսեանց վիճակին կառավարն էր, Զիրենք հնազանդեցընելու համար, Կ'ըսէր, յաճախ հարկադրեալ էր մարմնաւոր

պատիժներ տալու իրենց: Դիդոսք անոր վեհօն տունն: Մահմադականաց օգտատարութեան առնեն, կ'ովկասու վերջին պատերազմի ժամանակն, յարձակեցան իշխանին վրայ, և ստալից վերաւորեցին:

րեննին և իրենց լերունց պարարտ ա-
րօտներով անուցած ոչխարներն :

Ըստ կազմուածոյ՝ Դիդոսեանց ցեղին
գեղեցիկ ցեղ մը չէ, կանայք մանա-
ւանդ ամբողջ Տաղուտանի տգեղագոյն-
քն կը համարուին : Ըստ բարուց՝ վայ-
րենագոյն ցեղից մէկն է : Ալք հնդկու-
թեամբ միեւրոյ կամ պարապորդու-
թեամբ կ'անցընեն ժամանակին, մինչ-
դեռ իրենց կանայքն (բազմակնութեան
երկիր մ'ենք) ամենախիստ աշխատա-
նաց կը պարապին, փայտ կը կտրեն,
ջուր առնելու կ'երթան, խոտն կը քա-
ղին, ասրն կը հիստեն և կամ թէ իրենց
տերանց կամ մեծերուն զգեստն կը գոր-
ծեն : Միով բանիւ՝ կատարեալ բեռ-
նաբարձ անասուն են, բաց աստի
նտե իրրե անմաքուր էակք համարուած
են, և տղայաբերութեան ժամանակն
քուռասուն օր կը հեռացընեն զիրենք
գիւղէն և ընտանիքէն հեռու :

Հագուստի կողմանէ կանայք կը զգե-
նուն երկայն շապիկ կամ թէ բամբակէ
լայն և կարմրագոյն եղերգ կրկնոց մը,
հանդերձ ոչխարի կաշիէ վերարկուաւ-
և գլխուն վրայ թաշկինակ մը զոր ու-
կույ կամ արծաթեայ կամ երկթէ գե-
ղեցիկ զարդով մը կը հաստատեն . ի-
րենց կաշիկն մինչև 'ի ծունկս ելող
տրեխ են, զոր իրենք կը շինեն : Ահլ-
ցընենք ականջաց մեծ օղեր և ապարան-
ջանքն՝ քիչ կամ շատ յարդի մետաղէ
իրենց հարստութեան համեմատ : Իսկ
սյրական սեռին հագուստն, քիչ շատ
Ձէրքեզաց նման է . բաց 'ի գլխարկէն
որ ոչխարէ կաշով բարձր գտակ մ'է :
Դիդոսեանց ցեղին բնակարանքն
մասնաւոր ձև մ'ունին, սունքն բարձր
ու նեղ տեսակ մը եռայարկ քառա-
կուսի աշտարակ են : Առաջին յարկն
ձիոց ախոռն և ոչխարաց բակն է, իսկ
երկրորդն՝ որ փայտէ ու խճէ խոռն չի-
նուած մ'է, կողմնակի բացուածքով
պատահաններու տեղ՝ ընտանեաց հա-
մար է : Ընդհանրապէս գիւղին ճշխու-
նայն (գեղապետ) քովն ճանապար-
հորդն կ'իջնանի, Հօն կը զանայ ըստ
օրինի՝ զորդ մը և նստարան մը, եր-

կու իրք որ կահկորատեաց հիմն է՝ այս
լեռնաբնակացս համար, որոնք կովկա-
սու ամէնցեղից նման հիւրասէրք են,
բայց իրենց պատրաստականութիւնն
առ օտարն՝ չի հասնիր ֆէխաւուշ
(Սխվաքի վիճակին) կոչուած ցեղին :

Այս վերջնոցս մէջ՝ տանուտեառն
քոյրն կամ գուստրն է որ խնամք կը
տանի, ոչ միայն օտարին, այլ անոր
ձիւնն եւ, զոր յետոյ սանձն 'ի ձեռին
կը ներկայացընէ իրեն՝ ճամբայ ելած ա-
տենն : Ինքն յետ ընթերցաց առանձին
կը մնայ ուղեւորին քով, որ կրնայ զինքն
իր սեփական ինչքն համարել Յայնժամ
ամենայն ինչ զիւրին, միայն թէ եր-
կորդ օրն հարկ չհամարի նա յայտնե-
լու իր հօրն կամ եղբօրն ինչ որ միայն
ընդ միայնութիւն զորմեցաւ . այն առնն
ճանապարհորդն կենաց վտանգի մէջ
կ'ըլլայ, կը հաւաստեն որ սոյն օրինակ
անզգուշութիւնք ցանցառ են :

Եւ սակայն Դիդոսեանց մէջ շատ
զգայուն է մամուսական պատուոյն պահ-
պանութիւնն : Ծնութիւնն՝ որ հազիւ կը
պատահի, ոչ միայն էրկանէն կը պատ-
ժուի, այլ նաեւ տեսակ մը հաւարակաց
վրէժխնդրութեան նպատակ կ'ըլլայ :
Այսպէս երկրիս մէջ հաճեւէս քիչ
առաջ, առանի մ'ամբողջ ժողովուրդն
քարկոծ եր էր կին մի, որ անհաւատօր-
մութեան յանցանաց մէջ գտնուած էր :
Էեռն ընտկող ուրիշ ցեղից մէջ ճերաւ-
գունից թողուած է պատժոյն որոշողու-
թիւնն : Աւելցընենք՝ որ տարւոյն ութ ա-
միսն կանայք իրենց ամենայն ազա-
տութիւնն կը վայելեն, որք խոշանց հետ
արօտներու գնացած ըլլալով : Մոլեմա-
խանձ ըստ վրօնական տեսութեան՝ այս
տղէտ և վայրենի ժողովուրդս, որ զիր
անպամ չունի, ամպի մը պէս կը թեւա-
ծի շարունակ կախեթոյ վրայ, զոր այն
չափ անգամ՝ յաւեր դարձուցած է :

Երբոր վերջին պատերազմն հրատա-
րակուեցաւ, և ուղեցին այս բարձրա-
բերձ վիճակաց մէջ զօրք ժողովել, հարկ
եղաւ բռնութիւնն ձեռք առնուլ . վասն
զի մուսուլմանք կը դաւանէին զիրենք
պատրաստ Պարսից զէմ կռուելու, որ

Շիդ են, և ոչ թէ ճաճկաց, որ իրենց պէս Սիւնիդ են: Բայց յաշոյեցան գաւառական վայան լրացնելու որ'ի Տրփղիս 'ի հանդէս մատուցու փոխարքայէն՝ 'ի տեղակալէն կոպկասու:

Փանի մը շարթթ կեցայ 'ի Սապուի: Հօն գտնուած ատենս անլուր դէպք մը պատահեցաւ, որ ահ ու երկիւղ ձգեց խաղաղասէր ժողովրդեանս մէջ, որք մեծաւ մասամբ 'ի կանանց և 'ի զեպտցւոց կազմեալ են. որովհետեւ ինչպէս զրուցած եմ, աղնուակներն քիչ կը կենան իրենց գիւղական բնակութիւնն: Արդ այն ժամանակներն ոչնչականութեան ուրուագիտներն վախճուցեր էր նաև կովկասու կառավարութիւնը. և առաջատ մը երևեցաւ 'ի Սապուի օստի. կանութեան զլսաւ որ մը Տփղիսու տօնին զլստուորուն հանգերձ. եկեր էին զոք փակելովք ընենլու գեղեցիկութ. հետանամալայ իշխանուհի մը, որ Սապուի մանր աղայոց այրուբն կ'ուտուցանէր: Անմեղ օրիորդն՝ արտասուք լի, զարհուրեցաւ սոսկ մտածելով այս օտարականաց հայեցուածաց ենթարկուիլն: Բայց հարկ եղաւ հնազանդիլ և օրերով յանձն առնուլ անոնց հարցուս փորձն: Նոյն միջոյն Սապուի ամէն կանայք կ'արտատուէին, կ'աղօթէին և ճըրագներ կը վառէին: Խուզարկուաց ույցելութիւնն երթալով կ'երկարէր, որովհետեւ ըստ իրենց քմաց գտեր էին կախեթոյ դինին և Սապուի կոյսն յոյժ չըքնաղ: Ուտի չփութացին նաև ոչնչականութեան յանցաւոր ըլլալն հրատարակելու, ինչպէս որ սուրութեամբ ամբաստանուած էր: Այս դէպքս ապահովապէս իր տեղին կ'ունենայ Սապուի տարեգրոց մէջ:

Վայրագ տեղէս չմեկնած՝ սրիշ չը փոթութեան մ'ալ ներկայ գտնուցայ 'ի աղատճառս պատերազմին, որ 'ի զէն վառեց յոնգորրաւէտ առանէս զեղուցոց մեծ մասն:

Սղնախէն դարձած ատենս՝ պէտք եղաւ բռնի կանգ առնուլ հօս անլու: Արիւնահնդ ազատերազմն, որ սկսեր էր, անկասկած չէր թողուր գաւառիս

ուղևորութիւնն, և քաղաքիս շրջակայքն լի էին աւազակօք:

Յիսուս և չորս վերստ հեռու 'ի Սըղնախէն, որ կախեթոյ հարաւային սահմանաց վրայ է, կը դառնուի ընդ արեւելս լակստէրի աւանն, երկրիս յառաջագահ բանակն, լեզկաց լեռնակառնաց դէմ: Այլազանի ձախ ափանց վրայ չի նուած է՝ գեղանկար անտառի մը միւս կողմն, որ մեծաւ մասամբ արքունի թագին կալուածն է, զոր ընդ մէջ կը հատանէ 'ի 1854—1856 առաջ չի նաժ պատերազմական ուղին, երբ այս կողմերս կը պատերազմէին: Առտուած գիտէ՝ որպիսի բազմութիւն վայրի փետրաւոր և թաւ որսոց կը վիստան վիթխարի կողմնաց և ընկուղնեաց թաւառներու մէջ: Վերջին չփութութեանց միջոցով՝ որ ծագեցան այս կողմերս, անթիւ չարագործ մարդիկ բնակութիւններն այս բարձրաբերձ անտառատանին մէջ հաստատեցին, ուր՝ Չափաւազկայարանօքն հանգերձ, որ 'ի վարդութեան հաստատուեցան հօս, ոչ տակաւ ճանապարհորդք անոնց հարուածոց տակն ընկան:

Հարկադրուեցալ ես այս անտառէս անցնելու: Որովհետեւ կը փափաքէի կովկասու Մաշահտականաց դաւառաց ույց ելնելու, հարկ էր որ ուղեցոյցս 'ի լակստէրի հանէր դիս: Կը յորդորէին զիս որ այսպիսի անյարմար ժամանակներու մէջ արշաւանքներս շարունակելու խորհրդէս ետ կենամ: Նուրիցի կէս ճամբու վրայ մնալ, և քանի մը շաբաթ ապաստելն յետոյ, չկարենալով օղեկից մը գտնել՝ միայնակ ճամբոյ ելայ դարձեալ. տեղացիք սիրտ չէին ըներ իրենց տեղէն հեռանալու:

Առսի մեկնեցայ 'ի Սղնախէն մայիս ամսուան գեղեցիկ աւուր արշալուստով մը, և հատի 'ի լակստէրի նախ քան զգիշերն: Չախոզանք մը չէր պտտահաժ ինձի, և ոչ թշնամոյ յարձակ մունք մը հիացումնս այլայլելու եկեր էր, որ երթալով յամենայն քայլի կը սաստկանար, հիանալի և փարթամ երկիրս կտրած ժամանակս:

Ոչ ինչ հեռի 'ի լակոտէքիէն անտառիս եղերքն ևս, երբ Սղնախէն երթըցուի, Միքայելով աւանին մէջէն կ'անցնի ուղին, որ Տփղիսու բանակին նա հանջեալ զօրացնող գաղթականութիւն մ'է: Բռով սպիտակացեալ գեղանի տունքն իրենց բոլորածիր ծաղկազարդ պարտիզովն՝ անկախիտ ծառուղոյ մը երկու կողմն՝ մասնաւոր կնիք մը կուտան անոր, վրացոց գիւղերէն բոլորովին թարբեր, Չարալիս-Չէվի (միխիր անցից) գետն որ զինքն կ'ուռգանէ, շատ անձրեններէն վերջն՝ նենդաւոր հեղեղ մը կը դառնայ, որ յաճախ սահաւ ժամու մէջ, (ինչպէս պատահեցաւ ասկէց անցնելէս տարի մ'առաջ 'ի 1876), չրջակայ պարտէզքն կ'ապակունէ, յետոյ մէկէն իր հունն կը մոնէ՝ իբր բան մ'ըրած չըլլար, դարձեալ իր անմեղ և հեզ ընթացքը շարունակելու: Իբրև յրոյ ընթացք, որ ձինայից գագաթներէն կը բղխի, Չարալիս-Չէվի, անոնց թուէն է՝ որոնց կովկասու լեռնաբնակքն « սպիտակ գետ » կ'ըսեն, հակառակ այն ջրոյ ընթացից « սեաւ գետ » կոչուած, որ անտառներէն կ'ելնեն, և որոնց ջուրն նուազ ախորժահամ և գործածական համարուած է: Ի լակոտէքի կը սպասուէր ինծի, և քանի մ'օր կեցայ հօն: Աւանիս շինութիւնն քսան տարի մը կայ. այն անտառէն ծագեցաւ, զոր Տփղիսու բանակին զօրաց տապարն անօտարացոյց, զլեզկիս մէջէն հալածելու համար: Քիչ վերջը նախնական ամրոցին յաջորդեց քաղաքիկ մը, երեք կամ չորս հազար զինուորական ժողովրդով, որոնց մէջ յիսուսի չափ սպայից ընտանիք մէկերնին ընկերական արտաքոյ կարգի աշխոյժ կեդրոն մը ձևացուցին: Կառուցան յայտ յայտմա՞ռու, հայ և ուղղափառ եկեղեցիք, շինուցեալ ժողովաւ տեղի մը՝ պարուց, թատեր և դրատան դահլճօք հանգերձ, հուսկ յետոյ նաև աստուծային բուրաստան մը՝ տեղոյն հանգիստաւոր աւուրց համար. անոր վրայ հասան Հայկայ որդիքն, որոնք յահուց աղբերաց շարունակ գարանակալ կե-

ցած են, և կայարանս շուկայով մ'ալ զարդարեցին:

Սակայն այս աշողակ յառաջադիմութիւնս՝ առօրեայ տնտղութիւն մ'ունեցաւ: Ի 1877 զրեթէ ամայացեալ էր լակոտէքի, և բարձրաբերձ և գեղեցիկ ծառաստանին այս հովանաւոր անկիւնս՝ միւսանգամ 'ի լուսթիւն փոխուեր էր: Բանակն որ իր ներկայութեամբ կը զուարթացընէր զինքն՝ հարկադրուեցաւ թողլու իր զուարթ բանակատեղին, և երթալ սահմանաց վրայ Տաճկաց հետ պատերազմելու. մէկէն փակեցան տունք, թողուցաւ ժողովաւ տեղին, եկեղեցիքն և շուկայն կորուսին իրենց յաճախորդք, և մնացած սակաւաթիւ բնակիչքն՝ լեզկաց հանապազօրեայ երկիւղովն կ'ապրէին: Միայն չրջակայ բնութիւնն չէ փոխուին, միշտ նոյն կովկասու վիպասանական դիրքն է, իր սառուցեալ սարաւանդից խորին յատակովն և բերրի և լայնանիստ ձորովքն և կարկայուն հեղեղօքն, որոնց մէջ իբրև 'ի հայերով կը նշմարի ասիական կապուտակ երկնից մասն իր դարեանդից բաղմաստեղն մեծ ծառովք: Ինչ կ'ըսեմ. փառաւորագոյն մանաւանդ կ'երևի իր անպաճոյճ ամայութեան մէջ՝ լակոտէքի այս գեղեցիկ դրախտաւայրս, զարդարեալ թփոց կաշալ պատմուհանաւն, որ իր տարածութեամբն ինչպէս նաև բուսոց առատութեամբ և զանազանութեամբ՝ կրնայ շատ մը մայրաքաղաքաց նախանձելի ըլլալ: Կան այս տեղս պատադիճ տունկեր, բացարձակ անյնջելիք, որ հազուադիւս են յերկրպա: Որպիսի է, օրինակի աղագաւ՝ Սեաւ մորենին (*Rubus niger*), կամ Թզուկ արքայամորին, որուն ծիւքն, եթէ թողուր կամ չթողուր, մերձակայ որ և է բուսոց վրայ կ'ելնէ կը պատասաի. կը գտնուին դարձեալ քանի մը գեղեցիկ օրինակ *Triacanthus gloditechia*, ծառ՝ որոյ տերեւքն կը գալարին 'ի մուտս տրեւու, և տեղեացս մէջ « երուսաղեմայ փուշ » յորթորուած է. վասն զի կը համարին թէ ֆրիստոսի պսակն ասոր բունն և ոստքն

ծածկողը սլաքներով շինուած ըլլայ : Գլուխ բանիցս . Լակոտէքի դրախտս , որ 'ի 1877 կախեթական վերջին տեւարանս եղաւ , շունի թերես իր նմանն ամբողջ կովկասու մէջ :

Ի 1881 արշաւանացս վերջն ձախորդ պատահար մը դրեթէ աղետալից պիտի ընէր ինծի համար : Թեւաւէն 'ի Գոմպոր նոր ուղւոյն վրայ քերելվառնայի ծառայութիւնքն դեռ հաստատուած չըլլալով , հարկադրեցայ ձիով կտրել այն լեռներն և անտառն : Այս անցքս , որ քսան ժամու չափ կը տէէ , շատ տաժանելի և մանաւանդ շատ վտանգաւոր է , իր մէջ ծածկուած աւազակացն համար : Կորսնցընելու ժամանակ չուսնենալով՝ ճամբայ ելայ իրիկուան դէմ , հանդերձ ձիաւոր Չափառով մը , որ ուսնեցած աղիսս կը կրէր :

Յուրան և մառախուղն ստատիկ էին , երկիրն ալ ձիւնալիր այնպէս սահուն՝ որ երիվարս ամէն քայլին կը ալիթաքէր : Այլ չարագոյն՝ թամբ չգտնուելուն՝ առնակերպ հեծեալ էի : Չափառս իյնալու վտանգի մէջ զիս տեսնելով՝ իջաւ իր ձիէն , և ձիոյս սանձէն բռնած՝ քովէս կ'երթար , յետոյ փաթթեց զիս իր պուրկայովն (բոլորչի վերարկու) : Չուզեցի որ իմ պատճառաւ ինքզինքըն մերկացընէ , բայց նա պինդ կեցաւ , և կ'ըսէ ինծի . « Դուք փափուկ կ'իյն էք , իսկ ես հզօր մարդ՝ որ պաշտպանեմ պիտի զձեզ » : Երբոր ուզեցի շնորհակալութիւնս ընել՝ նշանացի լուռ կենալ հրամայեց , և կ'ըսէ կէս ձայնով մը . « Այս անտառս թաթար աւա-

զակներ ունի . երէկ իսկ սպանեալ էայ մը վերուցի մէջէն » : Զից ոտնաձայնքն մեղմացընելու համար՝ ամբակնին խոտով փաթթած էինք . լուռմուռ ճամբանիս ըրինք : Հեռուանց կը լսէի դադանաց ոռնալն վերջապէս , ցաւալից ուղւոյս կէս ճամբուն վրայ , հասանք Զափառաց կայարանն , որ մէկ մարդոյ հրակողութեան տակ էր : Սա օգնեց իր ընկերոյ՝ զիս 'ի հիւզն՝ կրակի դիմացն տանելու , որովհետեւ ընդարմացած էի 'ի ցրտոյ : Պահապանքս շփեցին ձեռքերս և ոտքերս , և մատուցին ինծի 'րնթրիս՝ ագնիւ շիպիք և պանչելի գինի : Զմայլած էի իրենց ազնուասրտութեան և խնամատ բարուց վրայ :

Արշաւուսոյն վերստին ճամբայ ելանք . 'ի միջօրեայն հասանք 'ի Գոմպոր , Կախեթոյ վերջին սահմանն : Անտառին եղբրաց վրայ հին բերդ մը կ'ամբառնայ , Գորգ Աւլամ՝՝ վրացուց թագաւորին ժամանակակից : Հօն դարաւոր ծառի մը տակ ժողովեցի Զափառներս՝ զանոնք լուսանկարելու համար , 'ի յիշատակ առ իս ցուցած ազնուութեանցն : Նկարուելուն վրայ խնդամիտք՝ սակայն ցաւ մ' ունէին միայն , որ էր տոնական զգեստ զգեցած չըլլալին :

Վերջապէս Գոմպոր անտառէն անցնելէն տառնինք օր վերջն 'ի Վիէննա վերադարձեր էի : Հոչակաւոր երկրաբան մը , որ կեանքն կ'իսով չափ 'ի կովկաս անցուցած է , շնորհաւորեց ողջութեամբ դարձս , գրիւով . « Ուրախակից եմ ձեզ , որ զանհնարաւորն հնարաւոր դործեցիք » :